

ТИЛ, АДАБИЯТ
ЖАНА
ИСКУССТВО
МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ
ЯЗЫКА,
ЛИТЕРАТУРЫ
И ИСКУССТВА

№1 (12)
2011

Р. Бисембай. Казак прозасындагы эскерүү темасы	124
Өмүрхан Абдиман уулу. Алаштын асыл тулгасы	129
Ко Кенг Ми. М. Ауэзов жана азаттык идея	139
Бекен Ыбырайым. Жар айтуу туралуу	145
Оспанова Акнур. Магжан-түрк даңкынын жарчысы	152
Шоинжанова М. Т. Казак жазуучуларынын чыгармаларындагы Индистан бейнеси	160
Маматова Н.А.С.Жигитовдун илимий – сын жанрындагы изденүүлөрү	165
Дуйшембиева А. Ч. Айтматовдун «Гүлсарат» повестине Америкалык көз караш	169
Осмоналиев М.А. Калыгул Бай уулунун мурастарында биримдик, ынтымак ойлорунун бүгүнкү күндөгү таасирдүүлүгү	176
Тургунов К. Чыгыз Айтматовдун адам образдарын жаратууга карата болгон концепциясы	179
Тургунов К. «Кыямат» романынын көркөм поэтикасы	192
Егимбаева С. Кыргыз поэзиясындагы көркөм шарттуулук жөнүндө	198
Нүрпейісова А. К. Аманжолов поэзиясындагы согыс такырыбы	203
Найманбаев А. Султанмахмүт Торайгыровтың «Айтыс» поэмасынын көркөмдік ерекшелігі	208
Өмірхан Эбдиманұлы. Замана жыршысы	212
Шортанбаев Ш. Кейіпкер дүниетанымы	216
Турсуналиева А.Кыргыз фольклорундагы диалогдордун көркөм кызматы	220

ИСКУССТВО ТААНУУ

Толумушова Г. Ренесанс кыргызского киночуда	229
Алтынай Акимжан. Музыкальный язык, композиционно-драматургические и жанрово-стилистические особенности вокально-симфонической поэмы-кошок «Ата-Бейит» композитора Акимжана Жээнбая	235
Авторлордун эсине	245

Ш. Шортанбаев,
Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің
аға оқытушысы

КЕЙІПКЕР ДҮНИЕТАНЫМЫ

Қазақ прозасының жаңаша көркемдік ізденістерге барып, мазмұн, түр жағынан байып, сыршыл лиризмді дамытып, психологиялық, философиялық тұрғыдан тереңдеуге бет бұрған кезеңі өткен ғасырдың алпысыншы-жетпісінші жылдарынан бастау алады. Қазақ сөз өнеріне тақырыптық жаңашылдығымен, көркемдік ерекшелігімен, өзіндік дара стилімен сол кезеңде келіп қосылған қаламгерлердің қатарын Қалихан Ысқақовтың толықтыруы да заңды құбылыс саналады. Автордың «Ақсу – жер жанны» романында кейіпкерлер әлеміндегі сан түрлі құбылыстар мен алуан өзгерістер, шынайы сезім мен арпалыс өмір, күрделі қам – қарекет пен алғаусыз көңіл мейлінше көркемдікпен суреттеліп, олардың сан тарау эволюциялық өсу жолдары, қоршаған ортамен қарым – қатынасы, қоғам дамуына өзіндік дүниетаным көзқарасы, өткен өмірі мен бүгінгі тіршілігіне қатысты ой – толғамы, ертенгі күнге деген арман – аңсары, үміті мен күдігі көркемдік жинақтау барысында екшеліп, авторлық, лирикалық шегініс жасау арқылы шығарма өзегін өрбітіп, заманға, өмірге деген көзқарас пейілін, азаматтық үнін, ой – танымын, ішкі ой – ағынын, іс – әрекетін авторлық ұстаным аясында шеберлікпен астастыра кестелеп, биік көркемдік деңгейден көріне білген. Романдағы орталық кейіпкерлердің бірінен саналатын, бірде қырсық, бірде қисық болып көрінетін Асхаттың бейнесі автор суреттеуінде ешкімге ұқсамайтын, ешкімге бас имейтін, өзіне ғана тән іс – әрекеті, болмыс – бітімі бар ерекше тұлға кейпінде танылады. Жазушы оны асыра мактамайды, сөге жамандамайды да, көңілге қонымды, табиғи қалпында көрсетуге тырысқан. Қаламгердің адам мен қоршаған орта табиғатын етене байланыстырып, шебер киноластырғанынан, сабақтастықта бейнелеуінен оның өзіне тән шеберлігінің, көркемдік әлемнің құпия қыр – сырын терең игергендігінің нәтижесі екеніне көзіміз жете түседі.

Тағдыр тауқыметі Асекеңді қиырдағы тайғаға қалай алып келіп еді?

Автор шегініс жасау арқылы кейіпкерінің өмір жолын, Қаратаудың қойнауында, Шолақтамдағы тоқал тамның «екі есек қатар өтсе есігінді таптырмайтын» май топырақ көшесінде қалған балалық шағын көз алдына әкеледі. Ішкі ой ағыны арқылы кейіпкер жан дүниесін, көңіл толқынысын алдына жайып салады.

«Ерлікпен қаза тапты...» деп әкесінен қаралы қағаз келгенде Асекең небәрі сегіз-ақ жаста еді. Шешесіне еріп, Асекең амалсыздан нағашысының қолына барады. «Қазанның түп күйесіндей көзі бақырайған бақалтақ қара шалдың» ат десе, аузындағысын жырып беретін, көкпар, дода десе, ішкен асын жерге қоятынын білді. Бірде баласындай мәпелеп күтетін қара айғырына жиенін мінгізіп, ащы терін алып келуге жұмсаған-ды. Бар пәле осы арадан басталды. Атка отырған соң, бала көңіліне желік бітіп, басын еркін қоя берген-ді. Еті қызған соң, балаға ерік берсін бе, андыздай шапты. Сүдігерге бұрып, аупырым деп тоқтатқан ол, қара айғырдың паясын шаптырып алғанын сезген жоқ.

«Жалғызыңнан жайратайын ба!» - деп қолындағы қара пышақты жіберіп ұрды.

«Қалт тұрып қалған жиен қас пен көздің арасында қап бола жаздағанын сезген де жоқ, самайын жалай зу еткен сары мойын қара пышақ есіктің босағасында қалшылдап тұр екен» (139 - бет). Қазақтың «мал ашуы – жан ашуы» екенін шал бір-ақ мезетте ұқтырғандай.

Нағашысынан көңілі қалып, Шолақтамына оралған оны, әрине, күтіп отырған ешкім жоқ еді. Түбі жезде болып келетін Иранбактың тоқал тамын паналады. Қиғаш кесер орақ мінезі ұнады ма, кім білсін, әйтеуір, үлкен өмір сапарына аттанғанша, анасының «айналайыны» емес, жездесінің «біздің бұ жаманы» көңілінде көбірек ұялапты. Әкеден ерте айырылып, өмірдің тауқыметін ерте түсініп келе жатқан Асқатқа жездесінің қасында жүру – өмірдің сан қатпарлы қалтарыс – бұлтарысын, ащысы мен тұщысын ерте айырып тұр, етек – жеңін жеп жүруге дағдыланғаны анық. Соғыстың зардабы елді әбден титықтатып, қалжыратқан шақта, еліне пана болар, ауыл – аймаққа ес болар азаматтың қадірін, қасиетін сағынушы еді ел – жұрт...

Алтай орманшыларының арасында жүргеніне он бес жылдың жүзі болған Асекеңнің де өмірден өз көрген түйгені бар, бір кездегі консерваторияның білдей доценті.

«Біреудің мүжіп – жегенде жілік майына дейін қақтап, қан тастататын кеспей – бауыздағанын, мақтағаны да даттауға бергісіз, тиіп кетсе ойып түсетін нағыз усойқының өзі ғой. Нағыз усойқы!...» (36 – бет) – деп Асекеңнен алғаш кездескендегі Бекеттің ішкі қыжылы да оның болмыс – бітімін дәл танытқандай. Бас орманшының Асекеңмен алғаш жүздесуін: «Екі көзі терезеде елегізіп отырып кабинетке әлдебір етіктің кіріп кеткенін де байқамапты, дүр – дүр еден сүрген дыбысқа жалт қараса, пұшпақ бөркін микита киіп, қисық мұрын бір шал көзін кикита төбесінен тесіліп тұр екен. Мұрнын қисайтып тұрып:

– Әлгі аспаннан түскен дөкей сенбісің? – деді. Мыжырайған бет – аузының қай қатпарында мысқыл, қай жапсарында күлкі жатқанын албастының өзі болмаса, адам баласының аңғара қоюы қиын еді» (36 бет) деп суреттеуінен автордың Асекең бейнесін келістіре сомдағанын, оның сөз саптасынан «Осындағы дөкейдің бірі – менмін» деген емеурінін, тілінің қыжылы бар егерлігін байқаймыз.

Қынырлығымен бірге, өмірде оқыған - тоқығаны мол Асекеңнің тауып айтар, турасын нұсқар сәттері де Бекетті ойландырай қалмайды.

«– Алтайдың ағашы мен аңынан басқа да уайым бар емес пе? Оның бер жағында аюлының жиырма мың гектар орманын күл басып барады. Іргеден озып, Тайгаға танау сұққан біреуің жоқ. Грибок деген зауалдың не екенін білетін шығарсың?... Мен Алтайдың елігі мен бұғысын ғана аңдып жүр деймісің?... Сен мықты болсаң, алдымен аң шаруашылығын лесхозға қосып алындар. Түбі бұл өңірге бір билік, бір таяқ болмай дым да өнбейді.

Көкейінде жүрген бір арманын егердің аузынан естігеніне разы болды да, оған бұрынғыдай өшігіп емес, өтініп қарады» (136 бет) дейтін үзіндіден Асекеңнің де осы өңірдің ахуалын бес саусақтай білетінін, біліп қана қоймай, ел еңбегінің, игілігінің рәсуа болмауына шын жанашырлық танытуын кісіліктің, адамгершіліктің үлгісі ретінде танытынымыз айқын. Колхоз, совхоздарға ұзақ жылға пайдалануға берілген жердің тоз – тозы шыққанына, тайганың өрісі тарылып, аңның да, ағаштың да жаудың малындай тоналып жатқанына, орман қоры саркылуға айналған Алтайдың осы уақытқа дейін өндірістік үшінші категорияда жүргеніне қынжылады.

Тайганың қалтарыс – бұлтарысын кезіп, ұрлықты, Ситанды жөнге саламын деп жүріп екі жылға сотталып кеткен Асхаттың түрмеде отырып та, Қаратауда қалған елін емес, тайганы сағынуы, Ситан сыболышын сағынуы да бекер емес, елден жырақта өткізген екі жылында соңынан іздеп келер адамның Ситан екенін кәрі жүрек сезген болар.

Иранбак жездесі тумаса да туысқандық жанашырдық жасағаны есінде. Жалғыз сиырын сатып, үлкен қалаға оқуға жіберген, бес жыл оқып, үйленіп, ауылына анасын алып кетуге келгенде жездесінің жүдеу қалпын көрді. Қамықты. Ел қатарына қосылуға, азамат атануға септігі тиген жездесін ұмытқаны да енді есіне түсіп отыр. Алайда, бәрі

тым кеш еді. Қорғасын кенінен кесел жұқтырған жездесінің халі тым мүшкіл еді. Қайтар сәтінде:

«– Әй, жаман! Мен өлгенде топырақ салуды ұмытпа!» - деген жалғыз аманатын да орындай алмады. « Әй, Асекең – ай, ит екенсің – ау! Ит!... Дүние ит екенсің иттен туған, мен – дағы ит екенмін сені туған... » (150 бет).

Алтай өңірінің фолклорлық ән-күйін жинаймын деп осында калып қойған, дүниенің есебі мен қисабынан кашып, тайғаға тығылған қисық мұрын егердің ешкімге өкпесі жоқ, тағдырға өкпелегеннен не шара?

Енді, тайгадан кетсе, қаңғып калатындай, елге кайтса аштан өлетіндей жүрісі мынау. Алыста қалған жалғыз ұлы мен анасына деген мейір – махаббаты қайда? Туған елге, жерге деген сағынышы түгесілген бе? Астананың думанды күнін тәрк етіп, «тағы тайганың» Ситан сыболышын қимайтындай не басына күн туды? Тайганың қуысында тырп еткізбей ұстап отырған нендей құдірет, нендей күш? Автор санаға салмақ түсірер күрмеуі күрделі, шешімі қиын сауалдарға жауап іздеп, оқырманын ой орманына жетелейді.

Романдағы қиын – қыстауда өткен балалық шағымен, есейген соң да заманның көп құқайын, саясаттың ауыр зардабын аз көрмеген азапты өмірімен есте қалатын, сонда да мойымай, тарихтың тірі куәсіндей өмір кешіп келе жатқан Шерубай бейнесі де шынайылығы мен тәкаппарлығымен ерекшеленіп тұр. Жазықсыз елді қырған Есімханның ұрпағы Бекетке, мандайына сипамаған кері заманға өкпесі аракідік болса да, шығарманың өн бойында қылаң беріп жатады.

Жалпы, кеңес үкіметін орнату жылдарындағы түрлі қиындықтар, коллективтендіру кезеңіндегі «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» дейтін Голощекиндік қанқұйлы саясат, ел белсенділерінің шектен тыс әпербақандығы бір қаратайды, не болмаса, бір Алтайды ғана емес, қалың қазақты, дүйім жұртты ұлардай шулатып, қан қаксатқаны белгілі. Сондай шалақ белсенділердің бірі, төңкерістің төркінін түгелдей ұқпаса да, малы барды тонап, аяусыз жаншуды «міндетім» деп ұққандардың бірегейі романдағы бас қаһарманның бірі Бекеттің әкесі Есімхан болатын.

Елге қырғидай тиген Есімханның ылаңы Сапа әулетіне де аз зардабын тигізбеп еді. Әкесі Сапаның ел ішіндегі беделі жоғары, жиған дәулетінен гөрі беделді бетке тұтқан, байлығын, астамшылықпен алмастырмаған кісілігі жоғары адам екенін осы өңір түгел біледі. Жаңа үкіметтің рабайын көріп, бағытын байқаған соң, жиған дүниесінің де құны көк тиын екенін ерте түсінген. Ел ертеңіне, ұрпақ болашағына аландаған ол, Сигат пен Шерубайды Семейге, Ленинградқа оқуға жібереді. Бұл өңірде бұрын - соңды болмаған орыс түзем – мектебін аштыруға ат салысты, Пансион ұйымдастырып, керуен салдыруға қаражатын аямады. Шәкірт жинап, орыс мұғалімдерін жалдап, бала оқытуға күш салды. Сигаттың ақылын тындап, жиған мүлік – қазынасын, бар жылқысын өз ықтиярымен компескеден үш жыл бұрын өкіметке де өткізіп еді.

Ұйып отырған елді, үркердей өңірді кеңес үкіметінің атымен қорқытқан алмағайып кезеңде Есімхандардың «ақ дегені алғыс, кара дегені қарғыс» болды. Коллективтендіруді сылтауратып, елдің тышқак лағына дейін тартып алған кеңес үкіметінен, оның белсендісі Есімхандардың езгісіне шыдамай, ел арғы бетке аса бастады. Асу - асудың алдынан тосып, ары қашқанын да, бері қайтқандарын да аямады, оқтың астына алып, ата жауын жеңгендей масайрады. Тозған елге, ауған жұртқа пана болып шырқыраған, қолдан жасалған қырғынды тоқтатпаққа ниет еткендердің бірі Сапа еді. Есімхандарды тоқтатар күш қайдан болсын Сапада, «мыңқы» деген ауруды сылтауратып, үйір – үйір жылқыны құздан құлатып, оққа байлаған Есімханның араша сұрауға барған Сапаны қуып шыққан былғары мен әтір иісі мұңкіген кодас жалды, теке көзді Шерубай да көріп еді. Сол сурет есінде мәңгі калыпты.

Коллективке қарсы үгіттедің деген жаламен ит жеккенге айдалған Сапамен бірге Шерубайды да қосақтап жіберген. Жабылған жаланы өз мойнына алып, қалғандарын ақтап жіберуге жанын салған Сапаға топырақ елден бұйырды. Жөн – жосықсыз тергеуден, абактыдан, азапты күннен арып – аршыған ол, жолға шыдамай қоңқайдың бауырында көмілді. «Бірі жылап, бірі жоқтаған болып жүріп көрі қазған бес – алты діндар Сапаның жаназасын шығарамыз деп оңаша қалған еді, көзін ала беріп кешегі Әбдіктің поштабайы: - түс! – деп жекірді Шерубайға. -Қараңғы түскенше тырп етпе! Қараңғы түскен соң, қайда кетсең онда кет! – деген поштабайдың дауысын естігенде барып зәресі тас төбесіне шықты» (356 бет).

Барар жер, басар тауы қалмаған ол ойман асып, кержактарға сінді.Үйленді. Әскерге алынып, соғысқа қатысты. Ауыр жараланып, соғыстың жуан ортасында елге оралды. Еңбекке араласты. Өзіне адал жар, сенімді жолдас бола білген сүйген жары дүниеге Сән есімді қызды әкеліп, көп ұзамай қайтыс болды. Өлерінде өзі паналатып, қасына алған Әсем деген жетім қызға: «жасы келген ағанды қаңғыртып, біреудің қолына телміртпе!» (350 бет) деп тапсырып кетті.

Содан бері талай жыл өтті. Көрден тірі шыққанына, жер басып жүргеніне кінәлі сезінгендей, өткен күндердің елесі көз алдында көлбеңдейтіндей, әрі – сәрі көңіл-күйден арыла алмай, саяқтау жүргенді қалайды. Мүмкін «Шерубайды Қотанға сыйғызбай жапан түзге қуалап тастай беретін де еркін өмірдің қызығы мен мынау лесхоздың жарым жылқысының тоқтығы емес, бетке шіркеу, көңілге кір болып жабысқан сол бір тынымсыз кездің жүректе қалған ызғары шығар... » (358 бет).

Өткен өмірін ойша шолып, ойға шомып отырған Шерубай бұл фәни жалғанда көздеген мақсатына жетті ме? Ат жалын тартып мініп, азамат атанғаннан кейінгі өмірде жеті жылын әскер қатарында өткізіп, одан барі отыз жыл Тайганың тағысын қорумен келеді. Майдандағы ерлігі өз алдына, еңбектегі беделі ешкімнен кем болмады. Ұрпақ сүйді, жар құшты, енді бет алысы қайда апармақ? Жаксы өмір сүру, өз бақытыңды сезіну, жаксы картаю ма? Әлде, жаксы өлім бе? « Жайнаған туың жығылмай... жаксы өліпсің япырмай!» - дейтін Абай сөзін еске алатын кез жетті – ау...» (336 бет).

Автор кейіпкерлерінің өмірден көрген қайғы – мұны мен азабын, жалғыздықтан, ішқұсалықтан тартқан зардабын, қайшылығы мол тағдырын, ішкі жан айқайын тереңнен қозғап, шындықпен суреттейді. Өткенін өзіне аңдатып, соқтықпалы, соқпақты осынау өмірден алған үлесің не, жеткен биігің қайсы, болашақ ұрпағына, қара орман жұртыға қалдыратын нең бар деген сауалды алдынан тостырып, өз қатесін өзіне мойындатып, психологиялық ауыр жүк, ар азабын арқалатуынан сөз өнеріне деген сезімталдығын, суреткерлік шеберлігін, ішкі дүние танымын, авторлық ұстанымын тани түсетіндейміз.

Жазушы кейіпкерлерінің өмір жолына авторлық шегініс жасай отыра өмірден көрген қызығы аз азапты тіршілігі мен күнгей тұстарын қатар алып, олардың бойындағы ішкі ой арпалысы мен өмір қайшылығын тап басып көрсетіп, шебер аша білген. Шығармада кейіпкерлердің бейнесі алуан түрлі болып, түрліше ерекшелік қалыптастырған. Әрқайсысының өзіне тән тіл, қасиет, характер, мінез берілген. Сондықтан, бір-бірінен көрнекті түрде парыкталып тұрады.

Жалпы алғанда, қаламгер «Ақсу-жер жаннаты» романында образ сомдау, мінез даралау тұрғысынан жаңашыл қадамға барып, өзіндік ерекшелігімен таныла түсті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

Қалихан Ысқақов.Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы. –Алматы: Қайнар баспасы, 1997 жыл.